

"לשון הרע" במוסר היהודי

◇ מהו לשון הרע ◇ מה המסקנות הנובעות מן ההגדרה
◇ על ההבדל בין מוסר יהודי ומוסר אזרחי ◇ ועל דיבורים בכלל

"מי האיש החפץ חיים אוהב ימים לראות טוב,
נצור לשונך מרע ושפתיך מדבר מרמה".
[תהילים לד, 13-14]

פתח דבר

"לשון הרע" במקורות היהודים אינה אמירה של דבר שאינו נכון, ולא עלילה של דבר שקר על משהו. לשון הרע הוא אמירה של דבר רע, מזיק או פוגע, אף על פי שכולו אמת. לעומת זאת אמירת דבר שקר נקרא במקורות היהודים "הוצאת שם רע" או "הוצאת דיבה". וההבדל בין "מוציא שם רע" ו"האומר לשון הרע" הוא: בעוד אמירת דבר שקר נידונה בבית דין (סנהדרין) – כלומר - בפני דיינים, עם עדים, על פי דיני ראיות וכו', אין האומר לשון הרע מובא למשפט, כיוון שאמר דבר אמת. אולם כפי שניראה, רואה היהדות באמירת לשון הרע מעשה חמור מאין כמוהו.

הסוגיה הינה אם כן: אם "לשון הרע" אינה שקר והיא כולה אמת, מה פסול בה?
ובכלל, מה מבדיל לשון הרע מכל דבר אמת אחר? מהו המבחן של לשון הרע?
ולבסוף - האם ניתן להסיק אלו שהן מסקנות מן ההגדרה?
התלמוד הבבלי במסכת ערכין מתמודד עם השאלה
מהו לשון הרע, ובה נעסוק.

בעניין לשון הרע חובה להזכיר את ה"חפץ חיים", הרב ישראל מאיר הכהן זצ"ל, שהקדיש לנושא זה שני ספרים: הספר "חפץ חיים" הכולל הלכות איסורי לשון הרע והלכות איסורי רכילות, ועל שם הספר הזה נקרא מחברו [ראה הפסוק מתהילים בראש העמוד]. והספר השני "שמירת הלשון", על שם הכתוב "שומר פיו ולשונו שומר מצרות נפשו" [משלי כא', 23], ובו מובאים אגדות, מדרשים והנחיות איך להימנע מלשון הרע.

מבא

ראשית נראה את החומרה בה ראו חז"ל את "הלשון הרע", תוצאותיה ההרסניות והעונשים המגיעים עליה. מעניין גם לעקוב אחר השימוש שנעשה בדרש מילים ודרש פסוקים המובאים מן התנ"ך, מהן מוסקות הקביעות על לשון הרע.

הגדרות: ב"לשון הרע" משתתפים שלושה:

- א. "המספר" או "המוציא" – המדבר לשון הרע.
- ב. ה"מקבל", או "השומע" - האדם שמספרים לו והמאמין במה שסיפרו לו, ובד"כ גם נהנה להאזין.
- ג. "אומר" או "המדובר" – האדם שמדובר בו לשון הרע.

להלן מובאות מתוך התלמוד. הדגשים הם שלי, וכן המילים בגופנים הדקים (TAHOMA) שהינן תוספות להבהרה והסברים במידת הדרוש, הכל לפי העניין.

על חומרתה של לשון הרע.

ציטטות מתוך המגוון הרב המופיע במסכת ערכין טו/ב:

- ❖ כל המספר לשון הרע כאילו כפר בעיקר.
 - ❖ כל המספר לשון הרע מגדיל עונות עד לשמים, שנאמר "שתו בשמים פיהם ולשונם תהלך בארץ"
 - ❖ כל המספר לשון הרע, אמר הקב"ה אין אני והוא יכולין לדור בעולם.
- [בבלי, ערכין טו/ב]
- אפילו לגבי אפשרות תקנתו (מחילה על מעשיו) של מוציא שם רע יש ספק:
- ❖ רבי אחא ברבי חנינא אומר: סיפר [לשון הרע] אין לו תקנה שכבר כרתו דוד ברוח הקדש שנאמר "יכרת ה' כל שפתי חלקות לשון מדברת גדולות".
 - אלא מה תקנתו שלא יבא לידי לשון הרע? [והכוונה רק לעתיד, שכן לגבי מה שעשה בעבר אין כלל תקנה] – אם תלמיד חכם הוא יעסוק בתורה, ואם ע"ה [עם הארץ] הוא ישפיל דעתו שנאמר "וסלף בה שבר רוח".
- [בבלי, ערכין טו/ב]
- וחמורה לשון הרע אפילו ממעשה עם אישה (מדובר באונס אישה פנויה):
- ❖ אחד שהוציא שם רע על גדולה שבכהונה [אישה מכובדת ממשפחת כהנים] ועל קטנה שבישראל [אישה פשוטה מן העם] נותן מאה סלע [קנס כעונש על הוצאת לשון הרע].
 - נמצא האומר בפיו [לשון הרע] חמור מן העושה מעשה [עם האישה הפנויה, שדינו חמישים סלע בלבד].
- [בבלי, ערכין טו/א]

על תוצאותיה של לשון הרע:

- ❖ אין הגשמים נעצרים אלא בשביל מספרי לשון הרע, שנאמר "רוח צפון תחולל גשם ופנים נזעמים לשון סתר"
- ❖ מאי דכתיב [מדוע כתוב] "מות וחיים ביד לשון"? וכי יש יד ללשון? לומר לך: מזה יד ממיתה אף לשון ממיתה ... ובהמשך:
"מות וחיים ביד לשון" למה לי? לכדרכא דאמר רבא: דבעי חיים בלישניה דבעי מיתה בלישניה [הרוצה חיים – בלשונו דברי תורה, הרוצה מוות – בלשונו דברי הבל].

על עונשים ומרעין בישיב הבאים על המוציא שם רע:

- ❖ ראשית לכל, **הצרעת** נתפסת ע"י חז"ל כעונש על לשון הרע. הצרעת באה על מרים שדברה לשון הרע על אחיה משה-רבנו "על אודות האישה הכושית אשר לקח".
- ❖ מאי דכתיב [מה משמעות] "זאת תהיה תורת המצורע?" – "זאת תהיה תורתו של מוציא שם רע".
- ❖ כל המספר לשון הרע, וכל המקבל לשון הרע, וכל המעיד עדות שקר בחבירו – ראוי להשליכו לכלבים, שנאמר "לכלב תשליכון אותו".
- ❖ כל המספר לשון הרע ראוי לסוקלו באבן.
- ❖ כל המספר לשון הרע אומר הקב"ה [לשר של] גיהנם: אני עליו מלמעלה ואתה עליו מלמטה נדוננו.

ובשבח מי שאינו מוציא לשון הרע, ואפילו הוא רשע:

ירבעם בן יואש, מלך ישראל הרשע, זוכה להימנות ברשימה אחת עם מלכי יהודה (הנחשבים צדיקים יותר ממלכי ישראל). אנו קוראים במסכת פסחים:

- ❖ מפני מה זכה ירבעם בן יואש מלך ישראל להימנות עם מלכי יהודה? – מפני שלא קבל לשון הרע על עמוס [ירבעם לא היה מוכן לקבל את שאמרו לו על הנביא עמוס שניבא עליו רעות (על אף שכן ניבא עליו רעות)].

סיכום ביניים: ועם כל הציטטות לעיל עדיין איננו יודעים מהו לשון הרע. מה שאנו יודעים בינתיים - שהוא אמת ואסור לאומר, שהוא מזיק, והחטא הינו חמור מאוד.

הסוגיה שלנו - מה נחשב ללשון הרע?

איך ניתן והאם ניתן להגדיר מהו לשון הרע? **ומהם המאפיינים שלו?** מהו הקריטריון שמאפשר להבחין בין לשון הרע ובין כל דיבור אחר? להלן מהלך הדיון בתלמוד בו מתמודדים עם שאלה זאת [מסכת ערכין דף טו, עמוד ב]. [הערה: הספרות בראש הפסקאות (א עד ה) נוספו על-ידי לנוחיות הקריאה]

המקור התלמודי

היכי דמי לישנא בישא
א. (רבא אמר): כגון דאמר איכא נורא בי פלניא
אמר ליה אביי: מאי קא עביד גלויי מילתא בעלמא הוא
ב. אלא דמפיק בלישנא בישא דאמר היכא משתכח נורא אלא בי פלניא [דאיכא בשרא וכוורדי]
ג. אמר רבה: כל מילתא דמיתאמרא באפי מרה לית בה משום לישנא בישא
אמר ליה "כל שכן! הוצפא ולישנא בישא"
ד. אמר ליה: אנא כרבי יוסי סבירא לי, דאמר רבי יוסי מימי לא אמרתי דבר וחזרתי לאחורי

תרגום, בתוספת הבהרות

שואלים: מהי לשון הרע?

- רבי מביא דוגמה ללשון הרע: כגון שאמר "יש אש בבית זה", כתשובה לשאלה של עובר אורח "היכן ניתן לקבל אש בסביבה הזאת?".
אמר לו אביי: מה הוא כבר עשה? לכאורה אינו אלא גילוי דבר בעלמא, מידע פשוט חסר משמעות,
טעון זה מתקבל ומתקנים את רוח הדברים:
אמירה זאת יכולה להיחשב ללשון הרע בתנאי שסיפר את העובדות התמימות בטון של גנות, כאומר "איפה כבר יכולה להימצא אש?! - כמובן, רק בבית שאוכלים בו בשר ודגים", והמשמעות - בבית שכל היום זוללים וסובאים בו, וכך נמצא מוציא לשון הרע על דרי הבית.
- רבה מציע קריטריון להקלה באמירת לשון הרע: כל דבר שנאמר בפני המדובר בו, אין בו משום לשון הרע. כלומר, אם אתה אומר דבר מה, קשה ככל שיהיה, בפני בעל הדבר עצמו - לא יחשב הדבר ללשון הרע.
ודוחים גם קריטריון זה:
כל שכן שזהו דבר מגונה! זאת גם לשון הרע וגם חוצפה!
להגיד דבר קשה ופוגע בפני האיש שמדובר בו? ולא איכפת לך מן הצער והזק שאתה גורם לו?!
- ומציעים אבחנה אחרת:
אני סבור כרבי יוסי, שאמר רבי יוסי "מעולם לא הסתובבתי לאחור כדי לבדוק אם מישהו שמע אותי אומר אותו", **כולל האיש שמדובר בו**. מכאן - שאמירת דבר מה בפני בעל הדבר עצמו אינה נחשבת ללשון הרע.

נספח: מובאות נוספות מן המקורות

על חומרתה של לשון הרע.

❖ כל המספר לשון הרע מגדיל עונות כנגד שלש עבירות - **עבודת כוכבים, וגילוי עריות, ושפיכות דמים.**

[ערכין טו/ב]

❖ ארבע כיתות אין מקבלות פני שכניה: כת ליצים וכת חניפים וכת שקרים וכת מספרי לשון הרע.

[סוטה ב/א]

תוצאותיה של לשון הרע:

❖ במערבא [בארץ ישראל] אמרי [אומרים] לשון תליתאי קטיל תליתאי [לשון משולשת הורגת שלושה, את שלושת המעורבים בעניין] - הורג למספרו ולמקבלו ולאומרו.

[בבלי,

ערכין טו/ב]

דוגמא שלכאורה אינה נראית כלשון הרע.

התלמוד מביא מספר דוגמאות לסיטואציות שממבט ראשון (ואפילו שני) אין מבחינים אפילו ברמז או ספק ב"לשון הרע". נביא דוגמא אחת להמחשה, שהמסר שלה הוא: אפילו "דברים יפים" שאומרים על מישהו יכולים להיחשב ללשון הרע.

בפסקה הבאה נדרשים כלשון הרע השבחים שמרעיף דואג האדומי על דוד בפני שאול המלך. שכל כוונתו של דואג במחמאות על דוד (כך מסיק האמורא) אינה אלא כדי להרגיז את שאול. שעל ידי סיפור שבחיו של דוד הוא מבליט (בעקיפין) את חסרונותיו של יהונתן, ובכך לרמוז שיהונתן בנו של שאול פחות טוב מדוד. [להלן מתוך בבלי, סנהדרין צג/ב]

"ויען אחד מהנערים ויאמר: הנה ראיתי בן לישי בית הלחמי יודע נגן וגבור חיל ואיש מלחמה ונבון דבר ואיש תואר ודי עמו וגוי". ואמר רב יהודה אמר [בשם] רב: כל הפסוק הזה לא אמרו דואג אלא בלשון הרע [והוא דורש את הפסוק, כך]:

"יודע נגן" - שיועד לישראל, "גבור" - שיועד להשיב, "איש מלחמה" - שיועד לישא וליתן במלחמתה של תורה (איש תואר שמראה פנים בהלכה ונבון דבר שמבין דבר מתוך דבר). "ויה עמו" - שהלכה כמותו בכל מקום.
בכולהו אמר להו [בכל אלה אמר שאול לעצמו, או בפני דואג האדומי]: "יהונתן בני כמוהו".

מן הדרש הנ"ל בולטת ההקפדה הרבה בה נבחנות אמירות, וכוונות לכאורה שיכולות לנבוע מהן, ממש חשש של "אבק לשון הרע".

המשפט האזרחי

שופטים ועונשים גם
 על פי **כוונת** המעשה
 - על סמך **הערכה**
 של שופט, או מה
 שנקרא "מבחן האדם
 הסביר".

שיפוט
 וענישה

המשפט היהודי

במשפט העברי - רק על פי **עדייות ומעשים**
שנעשו בפועל. רק האל יכול לראות ללבב
 [כוונות].
 המשפט העברי הוא **מדויק** מאוד, ומנוטרל
 מהשקפה אישית והתרשמות של השופט על
 "כוונות", עד כמה ששופט בשר ודם יכול
 לנטרל עצמו. על כל פנים, השופט מחוייב
 לנטרל עצמו.

אולי לא קיים כלל מוסר אזרחי, קיים רק חוק אזרחי.

כמובן, הרבה מאוד בני-אדם טובים וחיוביים, שלא קבלו עליהם עול מצוות,
 הינם מוסריים, מצפוניים, מתנהגים יפה "כמו שצריך". אבל השיפוט מהי
 התנהגות נכונה [שמחוץ למוגדר בספר החוקים] היא סובייקטיבית וכל אחד
 יכול לעשות חוק לעצמו בכל מה שלא מוגדר בחוק. ולכן, **אין מוסר**
מוסכם.

סיכום -
 מסקנה
 אפשרית
 למחשבה

ולסיום

המחשה נוספת של **החומרה העצומה שבלשון הרע**.

בדיון תלמודי על התנהגותו של דוד המלך, אמנם מצליחים חז"ל לפטור אותו (בדוחק) מן
 האשמה של הריגת אוריה החתי, אבל מוצאים אותו אשם בקבלת לשון הרע [לא אמר, רק
 שמע ושתק ולא מחה], ושכך הביא את כל האסונות הכבדים על עם ישראל, לא פחות!

"אילמלי לא קיבל דוד לשון הרע, לא נחלקה מלכות בית דוד,

ולא עבדו ישראל ע"ז [עבודה זרה] [בבלי,

ולא גלינו מארצנו. שבת נ/ב]

- - עד כדי כך !!!

בעמוד הבא - נספח: מובאות נוספות מן המקורות.

ה. אמר רבה בר רב
 הונא: כל מילתא
 דמיתאמרא באפי
 תלתא לית בה משום
 ליטנא ביטא מי"ט
 חברך הברא אית ליה
 וחברא דחברך הברא
 אית ליה

ה. ממשיכים לתחום הגבלות על מה לא ייחשב ללשון הרע:
 אמר רבה בר רב הונא: כל דבר הנוגע לאדם מסוים,
 הנאמר ע"י אותו האדם בפני שלושה אנשים, אין סיפור
 הדברים הלאה אסור מבחינת לשון הרע.
 ומה הטעם? המספר עצמו יודע כי חבר שלך - חבר יש לו,
 וחבר חברך - חבר יש לו, והוא לקח בחשבון שכולם יספרו
 הלאה, ובכך הביע דעתו כי אין הוא חושש שהדברים
 שאמר יתפרסמו.

ובזה מסתיים הדיון. אבל, כדי להדגיש את החומרה העצומה שבאמירת לשון הרע, הגמרא
 עוברת לדון במה שנקרא "אבק לשון הרע". נביא את הקטע הראשון ובו דוגמא של מה
 שנחשב ל- "אבק לשון הרע", משום תוצאותיו. ישנן אמירות שכולן כוונות טובות באמת
 ובתמים, אלא שתוצאותיה שליליות.

המקור התלמודי

כי אתא רב דימי אמר מאי
 דכתיב מברך דעהו בקול גדול
 בבוקר השכם קללה תחשב
 לו"ז? כגון דמיקלע לאושפיזא
 וטרחו קמיה שפיר למחר נפיק
 יתיב בשוקא ואמר דחמנא
 ניברכיה לפלניא דהכי טרח
 קמאי ושמעיין אינשי ואזליין
 ואנסיין ליה

תרגום בתוספת הבהרות
 כאשר בא רב דימי מארץ ישראל לבבל אמר: מה
 כוונת הפסוק "**מברך רעהו בקול גדול בבוקר השכם**
קללה תחשב לו"ז"? והוא מביא דוגמא:
 כגון אדם שהתארח באכסניה שטפלו בו יפה.
 למחרת, יצא לשוק ואמר ("בקול גדול") "נברך
 אכסניה זאת ונספר בשבחה שטרחו יפה למעני".
 שומעים אנשי העיר כמה טוב מארח זה, והולכים
 להתארח אצלו עד שמכלים את ממונו.

מסקנות

מסקנות מן הדיון התלמודי.

ראשית, על פי היהדות, אין דין שעל פיו יכול הסנהדרין [בית דין] לדון אותך על אמירת
 לשון הרע. האמירה הייתה אמת, ומבחינה משפטית לא שיקרת.
 לכן, המבחן של אמירת לשון הרע הוא **מבחן אישי, אתה מול עצמך**. אין חוק חיצוני, אין
 מבחן אובייקטיבי שעל פיו ניתן למדוד אותך ולדון אותך. על פי היהדות, אין בית דין שופט
 על כוונות. אתה בעצמך יודע אם אמרת לשון הרע או לא. **הכוונה** באמירת הדברים היא
 אחד המבחנים, ורק האומר יודע מהי כוונתו.
 באופן זה, הסוגיה של לשון הרע, שהיא לכאורה עניין שבין אדם לחברו, **עוברת**
"למחלקה" של "בין אדם למקום", כמו חטאים שעונשם כרת בידי שמים, שגם אותם אין
 הסנהדרין שופט, אלא נשפטים ומוצאים לפועל בידי המקום.

מסקנות נוספות.

מן המבחן ללשון הרע שניתן בדיון התלמודי נובעות מסקנות נוספות:

א. אם אמרת על חברך דבר קשה ולא נעים, אך דבר אמת הוא - לפי אחד המבחנים שהוצע בדיון התלמודי, אם היית אומר גם בפניו, **דבר זה לא ייחשב לך כלשון הרע**. אם כך - אזי אולי **חובה** עליך להגיד לו ולא רק **מותר** להגיד. כי אחרת, מה הסיבה להביא את חברך לידי צער? אם היית בכל זאת אומר בפניו, סימן הוא שיש **צורך** שהדברים יאמרו לו. לא יכולה להיות סיבה אחרת אלא **שחובה** היה להגיד את הדברים. מכאן נובעת החובה "**הוכח תוכיח את עמיתך**".

ב. אם אין צורך באמירה כלשהי אזי היא אינה אלא **רכילות**. דבורים שאין בהם צורך, שאין להם מטרה, מביאים כמעט תמיד לידי "רכילות לשמה", ומשם קצרה הדרך ללשון הרע, וחובה להימנע מהם, מבחינת "עשה לך סייג" בפני לשון הרע.

ג. מכאן משתמע כי דברים שאין **צורך** להגיד אותם אינם צריכים להאמר כלל. זאת מסקנה קצת מרחיקת לכת שקשה לעמוד בה בחיי יום-יום. משפטים רבים נאמרים בכל יום בכל נושא בלי צורך מיוחד, פרט לצורך עצמו לדבר...

← חכמנו הביעו את דעתם על דיבור מיותר מחד, ועל השתיקה כיתרון מאידך: **"סייג לחוכמה שתיקה"**, **"דבר מעט ועשה הרבה"** ו**"המשכיל בעת ההיא ידום"**. ועוד על השתיקה, במשנה:

"שמעון בנו אומר, כל ימי גדלתי בין החכמים, ולא מצאתי לגוף

טוב אלא שתיקה; ולא המדרש הוא העיקר, אלא המעשה; וכל

המרבה דברים, מביא חטא."

← דבורים שאינם לצורך לימוד או שאין מטרתם להביא לידי מעשה הינם מיותרים ולא ראוי לאומרם כלל.

למסקנה זאת מצאתי סימוכין בדברי הרמב"ם בפרושו לפרקי אבות, המובאים להלן:

הרמב"ם מפרש ומרחיב על האמרה שהבאנו לעיל: **"וכל המרבה דברים - מביא**

חטא":

כבר אמר החכם: **"ברוב דברים לא יהדרל פשעי"** [משלי י, יט]. וסיבת זה: שרוב הדברים - תוספת ומותר וחטא, כמו שאבאר עתה. כי כשירבה האדם דברים יפשע על כל פנים: שאי אפשר שלא יהיה בדבריו דבור אחד שאין ראוי לאומר. ומזופתי החכמים - מעוט דברים, ומזופתי הסכלים - רוב דברים, שנאמר: **"וקול כסיל ברוב דברים [קהלת ה, ב]**. וכבר אמרו החכמים: שמעוט הדברים - ראיה על מעלת האבות והיות אדם מיוחס.

הפיסקה ארוכה, ובסופה מגיע הרמב"ם גם ללשון הרע. וראוי הקטע לקוראו בשלמותו.

- ← ולסיכום המסקנות: אם דבר מסוים אין צורך בו - אסור שיאמר כלל.
- ← אם מותר להגיד אותו - אזי חובה לאומר.
- ← אין ביהדות "סתם בא לי לדבר".

על ההבדל בין החוק האזרחי והמוסר היהודי².

ראשית, נכיר הגדרות ועקרונות השיפוט במשפט האזרחי:

הגדרה: לשון הרע הוא דבר שפרסומו **עלול** לפגוע באדם (בפרנסתו, בשמו הטוב, להשפילו, וכדומה), בין אם הנאמר הוא אמת או שקר.

העמדה לדין: החוק מאפשר להעמיד לדין מי שאמר לשון הרע, כלומר אם הדברים שאמר **עלולים** לפגוע באדם.

הגנת החוק תעמוד לנאשם אם יש בדברים שפרסומו משום עניין לציבור (ועוד אפשרויות שלא נכנס אליהם כאן).

חיוב בדיון: הנאשם (באמירת לשון הרע) יימצא חייב אם אין כל עניין ציבורי בפרסומו, אפילו הם דברי אמת.

חיוב באישום פלילי: הנאשם יחויב באישום פלילי וייענש - רק אם הוכחה גם **כוונה** לפגוע.

ראוי לעמוד על הבדלים יסודיים בין החוק האזרחי והמוסר היהודי:³

המשפט האזרחי

- המוסר/החוק האזרחי מכיר **רק בקטגוריה של עבירות על החוק**, כלומר, מעשים שניתן לשפוט אותם בבית דין בלבד. אין במשפט האזרחי דינים בהם האדם "מחייב את עצמו" ושאינו עליו עונש מן השלטון. - אין אמת מידה מוסרית אחרת מאשר ציות לספר חוקים, שבעצם, ניתן לראותו כהסכמה בין האזרח והשלטונות על "מחירון" לעבירה על חוקים - עבור חטא מסוים תשלם (עונש) כך וכך.

קטגוריות
-סמכות
שיפוט:

המשפט היהודי

- ביהדות קיימת קטגוריה נוספת והיא - "שבין אדם למקום" שבית משפט אינו דן בהן. שייכות **לקטגוריה זאת גם מצוות ועבירות שבין אדם לאדם**, כמו לשון הרע, כעס [הנחשב לעבודה זרה!] ועוד. - האדם המאמין מתייצב בהם כ"עומד למשפט בפני הקב"ה". בקטגוריה זאת, קובע האדם לעצמו רף מוסרי גבוה אף יותר מאשר ציות לספר חוקים⁴.

¹ כמו בפרסומת הידועה של אחת החברות הסלולאריות

² תודה לעו"ד אמיר טייטלבוין - מומחה בדיוני לשון הרע במשפט האזרחי, שהעיר לי על המאמר, והשכיל אותי לגבי החוק בנושא זה.

³ הטבלא מתרכזת ומוגבלת לנושא לשון הרע בלבד. אין כאן, לא יומרה ולא יכולת להקיף את כל ההבדלים בין המשפט היהודי והחוק האזרחי.

⁴ לא לחינם משתמשת היהדות במונח "קבלת עול מצוות" - האדם מקבל על עצמו, והחוקים אינם מוטלים עליו ע"י גורם חיצוני.